

KIRKİTLİ DOKUMALARDAKİ MOTİFLERİN GEOMETRİK OLMASININ TEMEL NEDENLERİ (BERGAMA)

Didem (ATİŞ) ÖZHEKİM

M.Ü. Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü, Arş. Gör.

Abstract: Nomads who lived in Central Asia settled in Anatolia after 1071. When they arrived, their culture mixed with local culture and these nomads started to produce new products. However, they did not geometrical motifs at their rugs. Reasons for their use geometric motifs: 1-traditions, 2- life style, 3-technical requirements, 4- systematic effort, 5-weaver's creative ability.

I.GİRİŞ

Anadolu'da konar-göçer yaşam sürmüştür; daha sonra yerleşik hayata geçmiş olan toplulukların kirkitli dokumalarındaki motiflerin geometrik olduğu görülmektedir. Halbuki; yüzyıllar boyunca gerek evlerde gerekse atölyelerde, devlet yönetimlerine ve ticarete yönelik üretilen kontrollü-kirkitli dokumalarda daha çok naturalist şekillerin hakim olduğu izlenmektedir. Böylece "konar-göçerlerin dokumalarında neden geometrik motifleri kullandıkları" sorusu doğmaktadır. Bu nedenle; Anadolu'daki kirkitli dokumalardaki motiflerin geometrik olarak kullanılmasının nedenleri araştırılmıştır.

Tüm Anadolu'yu kapsayan bir alan araştırmasının uzun bir süreyi kapsamayı, ulaşım sorunları ve maddi sıkıntılar nedeniyle olanaklarımızı aşmaktadır. Bu nedenle; tanınmış kirkitli dokuma bölgelerinden biri olan Bergama ve çevresi inceleme birimi olarak seçilmiştir.

Bergama; Batı Anadolu'da, İzmir iline bağlı bir ilçe merkezidir. Şehir; Bakırçay'ın kuzeyindeki ovada olup, etrafı Geyikli, Madra ve Yunt Dağları ile çevrilidir. Coğrafi olarak dağlık ve akarsuları çok olan bir yerde bulunmaktadır. Arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, bölgenin prehistorik dönemlerden beri yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir. "En eski devirlerde Mısırlılar'ın, Lidyalılar'ın daha sonra da İskender'le İran Hükümdarı Kodaman Dara'nın yaptığı Granik Çayı Savaşı'nda Makedonyalılar'ın eline geçmiştir" [1]. M.Ö. 323 'de Büyük İskender'in ölümünden sonra, bölge M.Ö. 283 - 133 yılları arasında Bergama Krallığı tarafından yönetilmiştir. Ardından sırasıyla Roma İmparatorluğu'nun (M.Ö. 129) ve Bizans Latin İmparatorluğu'nun (1204) toprakları içinde kalmıştır. Bu arada 716 yılında Arapların, 1189 yılında ise

III. Haçlı Ordularının istilasına uğrayan yöre; 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklularının eline geçmiştir (1077-1308). Anadolu Beylikleri zamanında bölge siyasi olarak iki beyliğin arasında paylaşılmıştır. 1306 yılında Karesi Bey Balıkesir'i merkez yaparak; Bergama, Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Edremit, Manyas, Ayvacık ve Gördes'i Karesi Beyliği sınırları içine katmıştır. 1313 yılında ise Saruhan Bey Manisa'ya ele geçirmiş ve Saruhanoğulları Beyliği'ni kurmuştur. Beylik sınırlarını doğuda Alaşehir, batıda İzmir körfezi ve güneyde Turgutlu'ya içine alacak şekilde genişletip; kuzeyde Bergama'ya kadar gelmiştir. Karesi Bey'in ölümünden sonra; oğullarından Yahşi Bey (Yakşi Han) Bergama Emiri, Demirhan Bey ise Balıkesir Emiri olmuştur. Osmanlı Beyliği 1341 yılında Karesi Beyliği'ne, 1410 yılında Saruhanoğulları Beyliği'ne son vererek; bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içine katmıştır. Bu dönemde Bergama ve çevresi Bursa Sancağı'na bağlı bir kaza olmuş; ardından Aydın Eyaleti'ne bağlanmıştır. Yakın dönemlerde Yunan işgaline maruz kalan bölge, 1922 yılında geri alınmıştır.

Çeşitli Türk boy ve aşiretlerinin Anadolu'ya göçü sırasında, gelen Türkler konar-göçer olmaları nedeniyle Anadolu'da da bu yaşam şekillerine devam etmek istemişlerdir fakat her zaman bir "parçalama siyasetine" tabi tutulmuşlardır. Böylece aynı aşirete bağlı obalar Anadolu'da birbirlerinden uzak yerlere dağıtılmışlardır. Bu nedenle; 16. yüzyılda bölgede Bayat, Kayı, Döğür, Dodurga, Avşar, Beğ-dili, Karkın, Bayındır, Salur, Eymür, Yüreğir, İğdir ve Kınık yörelerinin bulunduğu görülmüştür [2]. "1864 yılından itibaren Saruhan Sancağı'nda bulunan oymakların, ya yerleşmiş veya yerleşmek üzere oldukları tesbit edilmiştir. Bu bölgede aşiretler daha ziyade Yund-dağı, Nif (Mustafa Kemal Paşa) da yerleşmiş veya yerleştirilmişlerdi; 1864-73 yılları arasında yerleşmiş veya yerleşmek üzere olan oymakların sayısı 39 idi. 1858-64 yılları arasında Balıkesir bölgesinde - Edremit, Bergama - yaşayan aşiretler kırka yakın yerde köy haline gelmek üzere olan iskan mahalleri kurmuşlardı. Karesi bölgesindeki aşiretlerin en ileri gelenleri Akça koyunlu, Burhanlı, Caferli, Çepni, Hardal, Karakeçili, Kılaz, Kubaş, Söğütlü, Yayı (Yağcı) Bedir aşiretleridir. Bunlar köyler teşkil

edecek şekilde parçalara ayrılıp Karesi bölgesine yayılmışlardı; mesela Kubaş aşireti 28 küçük parça halinde, Karakeçili 14, Yayı (Yağcı) Bedir 15, Çepni 36, Akkoyunlu 11 parça halinde, bazen köyler civarında, bazen de yaylak mahallerinde bulunup, buralarda bir müddet sonra yerleşmişlerdir. Karakeçili aşiretinin bir kısmı Saruhan ve Hüdavendigar vilayetleri ile diğer sakin oldukları yerlerde dağınık olarak iskan edilmişlerdi. Ahmed Vefik Paşa, Karesi ve Hüdavendigar havalisindeki aşiretlerin iskanı işini idare etmişti. Kubaş aşireti Edremit havalisi, Kılbas aşireti ise Burhaniye ile Kemer, Edremit arasında bulunan Madra dağı eteklerindeki 18 adet köyde oturmakta idiler. Bütün bu aşiretler Edremit'in kuzeyinden doğusuna ve güney batısından doğuya doğru uzanan Madra, Musluk, Kazdağı, Atkayası, Hisardağı, Eybek dağı yamaçlarında yurt tutmuşlardı" [3].

1999 yılında Bergama'nın kuzeyinde Kozak'ta Hacıhamzalar, Terzihaliller, Aşağı Cuma, Yukarı Cuma, Çamavlu, Kıranlı ve Yukarıbey köylerinde, batısında Dikili'de İslamlar, Kıroba, Mazılı, Çağlan, Yenice, Kocaoba ve Kızılçukur köylerinde, güneyinde Yuntadağ'da ise Bayramcılar, Atçılar, Seklik, Sarı Ahmetli, Pinar, Yenice, Kara Hüseyinli, Süngüllü ve Örselli köylerinde alan araştırmaları yapılmıştır. Bu araştırmanın sonucunda 50 kirkitli dokumanın dokusal teknik analizleri yapılmış olup; bunlardan 3'ünün kilim, 31'inin atkı takviyeli dokuma (cicim, zili), 15'inin de halı olduğu tespit edilmiştir. Dokumalarda geometrik temellere bağlı 103 motif bulunmaktadır.

II. MOTİFLERİN GEOMETRİK KULLANIMI

Bu motiflerin özellikle geometrik olarak kullanılmasının, beş farklı nedene bağlı olduğu tespit edilmiştir. Bunlar:

- 1- Yaşam biçimleri,
- 2- Sistemleştirme gereksinimi,
- 3- Gelenekler,
- 4- Teknik zorunluluk,
- 5- Dokuyucunun yaratıcılığı olmak üzere 5 temel başlık altında toplanmıştır.

II.1. Yaşam Biçimleri

Günümüzde Bergama ve çevresine yerleşmiş olan toplulukların ataları yakın tarihlere kadar konar-göçer yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak 20. Yüzyılın başlarından itibaren yerleşik yaşama geçmeye başlamışlardır. Göçebe olmaları nedeniyle; tüm eşyalarının hafif, kolay taşınabilir olması, aynı zamanda nem, soğuk ve sıcağa karşı dayanıklı olması gerekmektedir. Çadırlarını yazın köyler, harabeler veya eski yerleşim yerlerinin, kışın ise kasabaların yakınlıklarına kurmaktaydılar. Yapılan araştırmalar; iklimin sıcak olduğu yerlerde kara çadırı, soğuk bölgelerde ise keçe çadırı tercih ettiklerini göstermiştir.

Yörükler hayvan ve hayvan ürünlerine bağlı bir yaşam sürdürdüklerinden, verimli otlaklar bulmaları çok önemliydi. Ordunun hayvan ihtiyacının bir kısmını yörükler karşılardı. Hatta otlak ve su durumunun yetersiz olduğu durumlarda, göçler yaşanırdı. Koyun, keçi, at ve deve sürüleri besliyorlardı. Hatta deve yetiştiren topluluklar; Anadolu'nun iç kesimlerinden İzmir limanına deri, kuru meyve, pamuk ve buğday nakliyesi yaparlardı [4]. Bunun dışında; sınır bölgelerinde küçük ölçekli ziraat, satmak veya değiş-tokuş etmek için dokumalar üretme (keçe, kilim, vs.) ve yerleşik topluluklara işçi sağlamayla uğraşırlardı [4]. Genellikle kapalı bir ekonomiye sahiplerdi ve hemen hemen tüm eşyalarını kendileri üretirlerdi. Çadırlarında kullanmak için "her zaman çeşit çeşit kilimleri, ilmeli ve düz dokuma yastıkları, taşıma ve depolama çuvallarını, heybeleri, çobanın tuz ve besin torbalarını ve Kuran kılıfının en iyilerini olduğu kadar beşik örtüleri ve ardalaç'ı (ağır yükleri koruyarak taşımak için üretilmiş küçük düz dokumalar), işleme baş süslerini, kuşakları, şalvar, bohça,sofra, vs. kendileri dokurlardı. Kadın renkli kolan dahi dokurdu. Bantlar önlüklerini bağlamak, sarmak veya bebek ve diğer yükleri taşımak için kullanılırdı" [5].

Zaman içinde gerek devlet baskısı gerekse kendi istekleri doğrultusunda yerleşik hayata geçtiklerinde; ekonomik şartların değişmesinden, geleneksel yaşamlarındaki ihtiyaç ve üretimleri kadar, giyimleri, dokumaları, eğlenceleri, vb. kısmen değişikliğe uğramıştır. Buna rağmen; ev döşeme düzeninde çadır döşeme düzeni alışkanlıklarından izler bulunmaktadır. Fakat tüm bu değişikliklerin içinde kirkitli dokumalarındaki motiflerinin geometrikliği bozulmamıştır.

Kozak – Çamavlu köyünde yaşayan 75 yaşındaki Ayşe Nine, sohbetimiz sırasında yerdeki büyük boyutlu cicimi göstererek "Bunları böyle olduğuna bakma; biz eskiden 8 karış en, 12 karış boy yapardık" dedi (8 karış aşağı yukarı 160 cm.'dir. Dokuyucu burada iki parçadan oluşan bir dokumayı kastetmektedir). Göçer bir yaşamda "kilimin genişliği bakımından fiziksel saptamalar; kadının rahat bir mesafeden ve doğrudan gördüğünün yaklaşık 80 cm. olduğunu ve kabaca bir kilim parçasının enini oluşturduğunu göstermektedir" [6]. Bu nedenle eski örnekler, tezgahların taşınabilmesi için ya küçük boyutta yapılıyordu ya da iki parça halinde dokunup, daha sonra dikiliyordu. Fakat yerleşik yaşamda bu zorunluluk ortadan kalkınca, dokumaların ölçülerinde de farkedilir değişiklikler olmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi; yörük yaşamının dışı kapalı ve dış etkilerden uzak olduğu görülmektedir. Böyle olunca şehir veya saray sanatlarında yer alan desen ve renklerden fazla etkilenmemişlerdir. Özellikle, malzemesi yün ve kıl olan dokuma eşyalarda kullanılan motiflerin oluşumunda, dıştan veya yönlendirici bir etkiden uzak kalmışlardır. Sürekli olarak hareket eden yörük toplulukları, motifleri kolayca akıllarında tutabilecekleri biçimde şekillendirmişlerdir. Yörük dokuyucu üretim

yaparken, başında bir usta bulunmamış; onu desen, kompozisyon ve renk konusunda baskı altına alan olmamıştır. Böyle bir durumda da, dokuyucu kendi toplumuna ait olan motifleri, kompozisyonları ve renkleri kullanmış; kendinden sonraki nesillere aktarmıştır.

II.2. Sistemleştirme Gereksinimi

Dokuyucular yüzyıllar boyunca anlatmak istediklerini yazı olmaksızın, bir takım şekillerle nesilden nesile aktarmışlardır. Çevrelerinde bulunan, onları çok etkileyen canlı ve cansız varlıkları, inançlarını, isteklerini kendi algıladıkları biçimde dokumalarına yerleştirmişlerdir. Fakat dokumalarında kullandıkları motifleri yerleştirirken, dikkat etmeleri gereken üç temel unsur bulunmaktadır. İlki; göç yollarında aşiretlerin kimliklerini birbirlerine uzaktan ilan edebilmeleri için, motiflerin açık ve kolay tanımlanabilir olması gerekmektedir. İkinci unsur; aşiretlerin kendilerine has motifleri, geçmişlerini korumak amacıyla kullanmalarıdır. Üçüncü ise; sonraki nesillere aktarabilmek için, motiflerin akılda kalacak bir yapıya sahip olmasıdır. Bu aşamada dokuyucuların sistemleştirme gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Naturalist formlar; kağıt ve kalem bulunmayan ortamlarda, sayısız dokumada aynı şekilde tekrarlanamazlar. Fakat geometriye edilen, simetri kurallarına uydurulan biçimler için; böyle bir sorun ortadan kalkacaktır. Bu şekilde oluşturulan motifler; kolayca diğer nesillere aktarılacak, uzaktan tanınacak, yüklendikleri anlamlarla aşiretin geçmişini koruyacaktır.

Dikili'nin Kocaoba köyünde desen olarak birbirinin aynı iki örnekle karşılaşılmıştır. 1997 yılında zili tekniğiyle dokunmuş "Avunduk Silisi" ile 1998 yılında dokunmuş ve "Sili Örneği" ismiyle tanınan halı tamamen aynı desende dokunmuştur. Dokuyucuya "Bunun aynısını bir yere bakmadan dokuyabilir misin" diye sorulduğunda; sistemleştirme sonucunda desen ve motiflerin akılda tutulabileceği düşüncesini onaylayan bir cevap alınmıştır: "Biz bunları küçüklükten beri dokuruz. Bir iki kere dokuyunca aklımıza yazılır; bir daha hiçbir yere bakmayız".

II.3. Gelenekler

Daha önce belirtildiği gibi; yörükler konar-göçer oldukları dönemlerde, dışa kapalı bir yaşam biçimi sürdürmekteydiler. Yazılı kanunları olmadığından; topluluklarındaki düzen ve kuralları sürdürmek için, geleneklerine son derece bağlı bir hayatları bulunmaktaydı. Kırkiteli dokumalarının tip ve çeşitlerinde olduğu kadar, kullandıkları motiflerde de geleneklerinin önemi çok fazlaydı. Bu nedenle; dokuyucular belli istisnaların dışında, başka toplulukların motiflerini kopya etmezlerdi. Günümüzde tüm Anadolu'da olduğu gibi Bergama ve çevresinde de dokumalarda bazı gelenekler sürdürülmeye çalışılmaktadır. Örneğin; bazı köylerde çeyizde "iki telli torba", "döşek kilimi", "kara kocalı

kilim" bulunması gerekirken, bazılarında ise "tarak kilim", "sandık kilim" olması gerekmektedir. Yörede yapılan araştırmalarda; "şamı kilimi", "çayır çiçeği kilim", "gümüş çengel kilim" ve "koç boynuzlu kilim" gibi dokumaların eskiden çeyiz geleneğinde olduğu fakat zamanla dokunmalarından vazgeçildiği tespit edilmiştir.

Yuntadağ - Süngüllü köyünde yaşayan 72 yaşındaki Huriye Uslu'ya neden hep aynı desenleri ve kilimleri dokudukları sorulunca: "Gelenegimiz göreneğimiz bunu gerektirir" demiştir. Çeşitli köylerin camilerinde kenara atılmış bazı kırkiteli dokumaların neden dokunmadığı, yaşlı dokuyuculara sorulduğunda ise; bunların "eski zaman kilimleri" olduklarını ama artık genç kızların bunları dokumak yerine makine halılarını çeyizlerine koymak istediklerini söylemişlerdir.

II.4. Teknik Zorunluluk

Tüm Anadolu'da olduğu gibi; Bergama ve çevresinde üretilmiş kırkiteli dokumalardaki motiflerin geometrik olmasının nedenlerinden biri de teknik zorunluluklardır. Dokumanın kalitesi ve kullanılan malzemenin inceliği desenin görünümünü etkiler. Örneğin; bir üçgen şekli ince yünle dokunduğunda daha net, kalın yünle dokunduğunda daha titrek görünür. Aynı zamanda kırkiteli dokuma teknikleri de motiflerin görünümünü etkilemektedir. Kilim ve halı teknikleriyle her şekil dokunabilirken, atkı takviyeli dokumalarda (cicim, zili) bazı motiflerin uygulaması daha zor olmaktadır.

Aynı zamanda Bergama ve çevresindeki köylerde, dokuyuculara kırkiteli dokuma teknikleriyle naturalist formları mı, yoksa geometrik formları mı daha kolay dokuyabilecekleri sorulmuştur. Bir kısmı örnek olursa, hepsini yapabileceklerini; bir kısmı ise geometrik motiflerin kolay olduğunu çünkü zaten alışık olduklarını belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi; dokuyucular naturalist formları dokuyabilmek için, bakabilecekleri bir desene ihtiyaç duymaktadırlar.

II.5. Dokuyucunun Yaratıcılığı

Araştırmalar sırasında; yetenekli dokuyucuların çevrelerinde gördükleri ve çok etkilendikleri bazı varlıkları kendi kavrayışlarına göre biçimlendirdikleri saptanmıştır. Ortaya çıkan biçimlerin de yöredeki diğer dokuyucular tarafından kopya edildiği görülmektedir. Dokuyucular biçimi aynen tekrarlamakta fakat renklerin yerleştirmesinde özgür davranmaktadırlar.

Tüm bunların dışında; yazılı kaynaklardan derlenenlerin ve yöredeki incelemelerin sonucunda, dokuyucuların yaratıcılıklarının bir çok yönden kısıtlandığı tespit edilmiştir. En büyük etken geleneklerine olan bağlılıklarıdır. Gerek dokudukları yüzey planlarına sadık kalmaları gerekse onlar için

anlamli olan motifleri kullanmaları, dokuyuculara serbest davranabilecekleri çok küçük alanlar bırakmaktadır. Aynı zamanda; kirkitli dokuma tekniklerinin avantaj ve dezavantajları da dokuyucuları kısıtlamaktadır. Böylece dokuyucuların yaratıcılıklarının bütünde değil, detaylarda ortaya çıktığı görülmektedir. Bazen motifler dokuyucular tarafından yeni kuşaklara dokudukları parçalarla aktarılırken; bazılarını unuturlar, değiştirirler. Eğer anlamları varsa da unutulabilirler ya da aktarmazlar [7]. Böylece; değiştirilmiş veya unutulmuş motifler aradan çok uzun süreler geçtikten sonra tamamen farklı görünlere bürünebilirler. Eskiden anlamları olsa bile, motifin yeni şekilsel görünüşüne göre yeni anlamlar yüklenebilir.

III. SONUÇ

Sonuç olarak; yaşam biçimlerinin doğurduğu bir şekle zamanla sembolik bir anlam yüklenmektedir. Bu şekillerin akılda tutularak diğer dokuyuculara ve gelecek nesillere aynı biçimde iletilebilmeleri için sistemleştirilmeleri gerekmektedir. Bu da geometrikleştirerek elde edilmektedir. Bu şekillerin kolay aktarılabilmesi için uygun kirkitli dokuma teknikleri tercih edilmektedir. Yüzyıllar içinde bu şekiller motif olarak benimsenmekte, sürekli kullanılarak zamanla geleneksel motifler haline gelmektedirler.

KAYNAKÇA

- [1] Salman, M., **Tarih Coğrafyası**, Balıkesir, s.43.
- [2] Sümer, F., **Oğuzlar**, (Türkmenler), s.216-221,222-237,244-255,256-258,260-294,297-311,312-314,336-344,353-355,369-372.
- [3] Orhunlu, C., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı**, s.118.
- [4] İnalçık, H., "The Yürüks", s.40,46.
- [5] Pinkward, D.; Steiner, E. "The Conservative Approach of North-West Anatolian Yürük Women to Their Traditional Designs", s.165.
- [6] Powell, J.; "An Argument for The Origins of Anatolian Kilim Designs", s.58.
- [7] Petsopoulos, Y.; Balpınar, B., **100 KELIMS**, s.32.